

הוצאת מוסד
מס' 34567

ד"ר שנאמרו בישיבת - כולל - 'בית שלום'
אור לי"ג טבת תשנ"ז קרית ספר

השכל האנושי בעיני תורתנו הקדושה

הוצאת

נימוקים תורניים ונימוקים שכליים

אוצר החכמה

בשנים האחרונות שמנו לב לתופעה מעניינת. שכנים שאינם מעוניינים שאנשים זרים יעברו דרך החצר או דרך חדר המדרגות שלהם תולים שלט במקום בולט לעין, ובו כתוב: 'לא תסיג גבול רעך'. יש הטורחים לרשום גם את מקור הפסוק: (דברים יט, יד). מן הראוי להתבונן מדוע אותם אנשים אינם מסתפקים בכיתוב: 'שטח פרטי' או 'אין מעבר לזרים' וכדומה. האם יש כאן רמז למהפכה רעיונית בציבור, ואם כן, האם תופעה זו נחשבת למעלה או לחסרון.

נתבונן תחילה

בקטעים מסויימים של ספר 'אורחות חיים לרבינו הרא"ש'

אות ס' — 'אל תבהל לקצוף משום דבר והארך אפך, פן תאבד את חכמתך'. למקרא דבריו נשאלת שאלה: הרי הכעס נחשב למידה גרועה מאד וחז"ל מביאים ענינים שונים בגנות מידה זו. וא"כ הרא"ש היה יכול להביא את דברי חז"ל על כל הכועס כאילו עובד ע"ז (עיין שבת קה:), את דברי הראשית חכמה (שער האהבה פי"א או"ס"ט) שנשמתו של האדם מסתלקת ממנו בשעת כעסו (עי' נדרים כב:), כמ"ש: 'טרף נפשו באפו' (איוב יח, ד) וכדו'. ויש להבין מדוע הרא"ש אומר רק: 'פן תאבד את חכמתך'? ואף שמקור דבריו מהגמ' בנדרים (כב:), מ"מ הוא נוקט רק טעם שכלי ולא טעם הלכתי.

אות ס"ה — 'אל תתעבר על ריב לא לך, כי לבסוף הם ישלימו ביניהם ואתה תשאר בכעס'. גם כאן לא מצטט הרא"ש את דברי רז"ל

המובאים בכמה מקומות על גנות המחלוקת. יש להבין מדוע הוא מביא סיבה פשוטה הנובעת לכאורה מ'כדאיות', כי הם ישלימו ואתה תשאר בכעס.

אות פ"ט — 'אל יכבדוך בני אדם פן יבעטו וישפילוך'. שוב נשאלת השאלה: הרי הכבוד מוציא את האדם מן העולם, כמבואר במשנה באבות (פ"ד, כ"א), ומדוע נוקט הרא"ש טעם של 'פן יבעטו וישפילוך', כלומר שהכבוד שנותנים בני האדם עלול להתהפך ולהשתנות?

אות ז'-ח' — 'שיזהר ממכשול הנדרים ומאונאת הבריות, הן בממון הן בדברים, ומקנאתם ומשנאתם'. הרא"ש אינו מצטט את דברי חז"ל על חומר הנדרים, הנובע מהפסוק: 'בל יחל דברו' וכן לא את דברי חז"ל על חומר האיסור של גניבת דעת (עי' חולין צד.), ומה שאמרו חז"ל דהגונב דעת הבריות כגונב דעת המקום (כלה רבתי פ"י ד"ה לא יאמר). כי הוא 'מיסודי הנפש', כלשון רבינו יונה בשערי תשובה (שער ג' או' קפ"ד), אלא הוא מביא הסבר קולע שלא כדאי לאדם ללכת בדרך זו מפני שהוא יגרום לעצמו קנאה ושנאה מהבריות.

אות צ"ד — 'אל תאכל אכילה גסה עד שתמלא כריסך, כי הרבה חלאים באים על רוב אכילה'. לכאורה הרא"ש היה יכול להביא את הפסוק (ויקרא יט, ב): 'קדושים תהיו' ואת דברי הרמב"ן (שם) שלמד מפסוק זה שלא יהיה האדם נבל ברשות התורה. כמו כן, יכול היה הרא"ש להביא את דברי המדרש (הובא בתוס' בכתובות קד. ד"ה לא נהנית): 'עד שיתפלל שיכנסו דברי תורה בתוך מעיו יתפלל שלא יכנסו אכילה ושתיה בתוך מעיו'. כלומר, שאכילה יתירה מזיקה מאד ללימוד התורה. ברם, הרא"ש נקט סיבה מובנת מהחיים הארציים: 'כי הרבה חלאים באים על רוב אכילה', ולא ציין את ההשלכות הרוחניות.

דרך ארץ קדמה לתורה — המשמעות המעשית

מהערות אלו הסיקו חכמי קלם — הגאונים רבי ירוחם זצ"ל ורבי דניאל זצ"ל — מסקנה ברורה: הרא"ש מזהיר אותנו עפ"י טעמים שכליים והגיוניים כדי ללמדנו כלל גדול, שדבר שהשכל מחייבו נכלל בדרך ארץ, שעליה נאמר הכלל: 'דרך ארץ קדמה לתורה'. יש דין קדימה לענינים הכלולים בדרך ארץ בגלל חומר החיוב שבהם הבא מצד השכל! ורבי ירוחם מוסיף כמין חומר בענין זה:

הנה אמרו רז"ל (קדושין מ:) כל שישנו במקרא ובמשנה ובדרך ארץ לא במהרה הוא חוטא, שנאמר: 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק', לא ידעתי מעולם מהו היסוד הגדול של דרך ארץ שהוא מעיקרי האדם, וחזינן ש'דרך ארץ' הוא מ'דאורייתא' ממש! וכמו שאמרו רז"ל בכמה מקומות ש'לימדה תורה דרך ארץ', רואים שהכניסה התורה דרך ארץ כתורה. 'דרך ארץ' היא חוט שזור כמו התורה עצמה, וכמו שאפשר לבאר: 'אך יכבדוך בני אדם', מטעם כי גאווה זה כאילו כופר בעיקר, כך אפשר להסביר 'פן יבעטו וישפילוך', כי החסרון בדרך ארץ הוא כמו החסרון בתורה, עכ"ל.

ההגיון השכלי הוא מלאך שנשלח ממרום

לאור דברים אלו, עלינו לבאר מהו באמת התוקף של השכל ההגיוני ומדוע הוא מחייב אף קודם לתורה? נצטט תחילה כמה מקורות על מהות השכל:

בעל חובת הלבבות כותב (שער עבודת האלוקים, פרק ה): 'ההערה השכלית היא הזכרת האלוקים את האדם באמצעות שכלו, לדעת אותו ולהכיר סימני חכמתו'. כתובים כאן דברים נפלאים כי השכל נחשב כ'הזכרת האלוקים את האדם'. כלומר, שהקב"ה המאפשר לשכל לפעול כמתכונתו מזכיר למעשה את עצמו בכל שעה ושעה ע"י מחשבות השכל, שהרי לולא שהוא בראם לא היו כלל מחשבות, ואם כן כיצד אפשר להתעלם מלשמוע ל'שכל'?

האבן עזרא בפירושו על תהלים (קז, י-יא) מבאר שלאחר הפסוק: 'יושבי חושך וצלמות אסירי עני וברזל' מבאר הפסוק הבא מהי הסיבה לעונשים כבדים אלו: 'כי המרו אמרי א-ל ועצת עליון נאצו'. הוא מבאר שם מהם 'אמרי א-ל': 'הם פקודי הלב שהשם נטעם בלב כל מדבר (כלומר, בלב כל אדם)'. העונשים באים אם כן בעקבות אי-שמיעה לפקודת הלב אשר הבורא עולם נטע בקרב לבו של כל מדבר! לומדים אנו מכאן, שבקרבו של האדם נטע הקב"ה את האמת, ולפי זה השמיעה אל הערת השכל איננה רק צעד הוגן ויפה, אלא היא חיוב גמור עם כל ההשלכות החמורות החלות על מי שאינו מצייט לפקודה הנטועה בלבו.

החזון איש (בהוצאה ראשונה ב"ב ס' נ"ד) בסגנונו המיוחד מגדיר את הדברים באופן חד משמעי: 'עלינו ליסד משקל הגדול על היקש השכלי שהוא המלאך

^{לומר רגילים} ^{לומר רגילים} ^{לומר רגילים} בין היוצר להיצור. אנו רגילים לומר שרוח הקודש או חזיון באים אל האדם על ידי מלאך, והנה קיימת כאן בחינה חדשה שטרם ידענו עליה, בחינה של גילוי אלוקי בתוככי האדם, בחינה זו היא ההיקש ההגיוני של השכל. על פי זה נבין היטב את דברי רבי ירוחם שצריכים לשזור את מידת דרך ארץ ואת השכל הפשוט בקרב התורה, כי דוקא כשיהיו כולם יחדיו, החוט המשולש לא במהרה ינתק.

הגיון השכלי

ההגיון השכלי — מחייב כל אדם

^{נטיעה} ^{נטיעה} ^{נטיעה} זו של פקודי ה' בלב תתכן אצל 'כל מדבר', כלשון האבן עזרא. לכן, מובן מאליו שגם בני נח נצטוו לשמוע אל ה'שכל' השוכן בתוכם והם מזהירים על אי-ציות לצו הפנימי שבלבם הנובע מדבר אלקים אליהם. וכך כותב רבינו נסים גאון בהקדמתו למס' ברכות וז"ל: 'ואם ישיב המשיב ויאמר הואיל ואתם אומרים כי מי ששלימה דעתו נתחייב במצוות, ולמה ייחד הקב"ה את ישראל לתת להם התורה ולהטעיןם במצוותיה הם לבדם ואין אומה אחרת זולתם. והרי אנו פושטים אלו תשובת הטענות, ונאמר כי כל המצוות שהן תלויין בסברא ובאובנתא דליבא, כבר הכל מתחייבים בהן מן היום אשר ברא אלוקים אדם על הארץ, עליו ועל זרעו ועל זרעו אחריו לדורי דורים'. ^{בסיס החיוב של שבע מצוות} בני נח הוא ה'שכל'. כל מי שיש לו מח בקדקדו ויכול להשכיל, חייב לשמוע אל פקודת השכל והלב, שהיא אובנתא דליבא.

כמובן שישנן דרגות שונות. יש דבר שהוא פשוט ביותר ויש דבר שאינו כל כך פשוט אבל הוא 'מסתבר', ולכן הרמב"ן (בראשית ו, יג) כותב שדור המבול נחתם גזר דינם על החמס, היות שהוא מצוה מושכלת, ואין בה צורך לנביא להזהיר עליה. והסיבה היא מפני שהחמס הוא פשוט ביותר, כי ללא שמירה על ענין החמס אין קיום לתרבות אנושית בעולם. (יעויין בזה ב'תורת אברהם' בפרקים הדנים על השכל האנושי).

ננקוט כלל זה בידינו: ה'שכל' הינו חלק מחייב ובלתי נפרד מהחיים של האדם. התורה באה לבנות את בנינה הרוחני על השכל ולא 'למרות' השכל. 'דרך ארץ קדמה לתורה', כי תנאי הוא בחיינו שחייבים להיות 'אדם' ('מענטש'). התורה בונה את דבריה ומשפטיה על האדם עצמו. צורת האדם הנכונה היא אדם המקשיב

לנימי לבו ולהרהורי שכלו. הבורא עולם מדבר אל האדם דרך שכלו של האדם. עליו לבנות את חיי היום יום שלו על יסודות השכל, ולאחר מכן להשתית אותם על יסודות התורה הקדושה.

מסכת הוריות

ענינים הסותרים את השכל וענינים הנמצאים מעל השכל

על פי דברים אלו נבין את דברי ה'חכם' ל'מלך הכוזר' בדו-השיח שהתנהל בספר הכוזרי. מלך הכוזר התלונן כמה פעמים על דברי החכם שהשמיע דברים שהם על-שכליים ואין הדעת מקבלת אותם. על כך עונה ומבאר לו החכם כי יש הבדל גדול בין דברים שהשכל סולד מהם ואינו יכול לקבלם לבין דברים שהשכל אינו משיג אותם כי הם מעל-השכל. למשל: שעטנז, האיסור ללבוש פשתן וצמר יחד, השכל אינו סולד מאיסור זה אלא שהשכל קובע שאין בכחו להבין מדוע נאסרו שני חוטים אלו יחדיו. לעומת זאת לקביעה ששנים ועוד שנים הם חמש, לכך השכל מתנגד, כי קביעה זו היא נגד השכל. לכן, קובע החכם כי לעולם לא תדרוש התורה להאמין בדבר שהוא נגד השכל וז"ל: 'חלילה לא-ל מהיות דבר התורה סותר עדות דבר הנראה עין בעין או דבר שהוכח במופת שכלי!' (מאמר א' אות ס"ז מהדורת אב"ש). כאמור, השכל הוא מרכיב בלתי נפרד מהיהדות, אמנם התורה תצוה לקיים מצוות אשר השכל אינו משיגן אבל גם אינו מתנגד להן, וכנ"ל.

לחיות עפ"י מה שהשכל מורה לנו

עבודת האדם היא להבין את הדברים על פי פשוטם, על פי דרך השכל, בנוסף לציווי ה'. ונחזור לתחילת דברינו, אין צורך לכתוב פסוקים על שלטים כדי להרחיק בני אדם שלא יכנסו לחצר. די והותר לכתוב שטח פרטי אין כניסה! שהרי השכל מחייב לא לגעת ברכוש הזולת ולא לעבור דרכו ללא רשות. כל הגישה לבנות את החיים על פסוקים בלי להשתמש בהבנה האנושית היא בניית מהלך על-טבעי, מהלך שאינו רצוי. מסיבה זו קובע רבי יהודה הלוי (כוזרי מאמר ב', אות מ"ח): 'כי התורה האלוקית לא תשלם כי אם לאחר שלמות החוקה החברתית והשכלית כו', הלוא הן המצוות שנתייחדו בהן ישראל כתוספת על המצוות

השכליות, ועל ידן הגיעה אליהם מעלת הענין האלוקי', עכ"ל. וכבר אמר אחד מגדולי החסידות על הפסוק: 'אנשי קודש תהיון לי' (שמות כב, ל), כי הקב"ה אומר שמלאכים יש לו הרבה ולא עבור זאת הוא ברא בני אדם, רצונו הוא ב'אנשים' שיהיו אנשי קודש. ולפי האמור, השכל הוא אמנם אור לאדם.

עד כמה השכל מסוגל להדריך את האדם בנתיבות החיים רואים אנו מדברי הספר מנורת המאור (מכ"י בסוף ס' ראשית חכמה, שער ב' בפרק דרך ארץ): אמר החכם וכו' האירו לי מאורי השמש והירח, ולא האירו לי כאור שכלי! כל אדם נבון מבין כי בלי אור השמש והירח היינו יושבים בחושך וצלמות, ללא אפשרות קיום, ומגלה לנו המנורת המאור יותר מכך, בלי אור השכל לא היינו יכולים להתקיים כלל וכלל, וחסרונו היה מורגש יותר מחסרון אור השמש!

הפסוק

הסתכל באורייתא וברא עלמא'

מוסרים בשם הגר"ח מבריסק זצ"ל שאמר שזה שיש בחברה האנושית בעולם מושג לא לגזול, הדבר נובע מכך ש'הסתכל באורייתא וברא עלמא'. כיון שעתידי הקב"ה לתת את התורה ובה קיים איסור גזול, לכן ה' הטביע בטבע העולם הרגשה שכלית והגיון שכלי שיש להמנע מלגזול. עלינו להוסיף, שודאי שדבריו אין צריכים חיזוק, אולם גם אחרי יסוד דבריו אלו נראה שאין סתירה לאמור לעיל. מאחר שהקב"ה הטביע סוף סוף באדם את המושכלות הראשונות הללו, הרי שהקב"ה מעוניין שהאנשים יצייתו להזכרת האלוקים דרך השכל (כלשון בעל חובת הלבבות הנז' לעיל), שהוא המלאך המדבר אל האדם בסגנון השכל (כלשון החזו"א הנ"ל), ואל לו לאדם לשלול את המסר האלוקי המגיע אליו דרך שכלו, כי אלו הם פקודי ה' הנטועים בלב כל מדבר (כלשון האבן עזרא הנ"ל).

עפ"י הנחה זו נבין גם את תשובת האמהות, רחל ולאה, בדברן אל יעקב אבינו אחרי שהשי"ת הורה לו בחלום לעזוב את בית לבן ולחזור אל ארץ ישראל, אל אבותיו, ועל כך הן ענו לו: 'העוד לנו חלק ונחלה בבית אבינו, הלא נכריות נחשבנו לו כי מכרנו, ויאכל גם אכול את כספנו. כי כל העושר אשר הציל אלקים מאבינו לנו הוא ולבנינו, ועתה כל אשר אמר אלוקים אליך עשה' (בראשית לא, יד-טז). הן הקדימו את כל הסיבות האנושיות המצדיקות את הצעד לעזוב את בית

לבן ורק לאחר מכן הן הזכירו גם את הטעם: שהרי אלוקים אמר אליך לעשות זאת. ונשאלת השאלה האם לא מספיקה סיבה זו לבדה ש'אלוקים אמר'. ומבאר הגה"צ רבי גדליה אייזמן שליט"א (המנהל הרוחני של ישיבת קול תורה) שכאן מונח היסוד שהשכל הוא אבן התשתית של האדם, אם קיימת סיבה שכלית, יש לבנות את המהלך עליה אפילו לפני הסיבה של הציווי האלוקי, כי הרי גם הסיבה השכלית היא הזכרת אלוקים אל האדם, ואלו הם דרך ואמצעי אשר הבורא מכוון אותנו ללכת בהם.

בסיום מאמר זה, נספר על מפגש שהיה לנו לפני כעשר שנים בעת ביקורו של הגה"צ רבי שלמה פרייפלד זצ"ל, ראש ישיבת שאר ישוב מניו יורק. מתוך הדברים שעלו על הפרק בדיונים עמו היה הנושא של החלפת חברותא באמצע הזמן. הצעתי לפניו את העובדה שיש ראשי ישיבות, ואף משגיחים, הממליצים למי שמסודר עם חברותא, אבל הזדמן לו עכשיו, באמצע הזמן, אפשרות לעזוב את החברותא הראשון ולהתחיל ללמוד עם חברותא יותר יעיל ויותר מחכים, כי יעזוב את החברותא הראשונה ויקבע עם היותר טוב, כי הרי 'חייך קודמים' (כ"מ סב.), וחבל 'לבזבז' כמה חודשים בעיון פחות טוב אם ביכולתו ללמוד ברמה גבוהה יותר עם החברותא החדש. רבי שלמה הגיב בצורה נסערת ביותר על פסיקה זו: הרי אתה מסכים שזה לא אנושי לזרוק חברותא באמצע הזמן, הוא הרי מסתדר עם החברותא הראשון ולומד טוב איתו, אלא שיש באפשרותו לקבל משהו יותר טוב, האם מותר לבנות תורה על חורבן הזולת? כעבור כמה ימים שלח לי מכתב עם ציטוט מאחד מגדולי הדור שלפנינו הכותב: 'דבר מוכרח הוא שיסגל האדם לעצמו את המוסר הטבעי הפשוט וכו' אסור ליראת שמים שתדחק את המוסר הטבעי של האדם וכו' אם יצויר שבלא השפעתה היו החיים יותר נוטים לפעול טוב וכו' יראת שמים כזאת היא יראה פסולה', עכ"ל.

נביא גם דוגמא מעשית הקשורה לנושא הנידון: אברך יושב באוטובוס ועולה אדם קשיש. האברך קם ממקומו לכבד את הקשיש וחושב לעצמו: הריני מקיים את מצות 'מפני סיבה תקום' (ויקרא יט, לב). ודאי שזו מחשבה נכונה, אולם אם היא בנויה רק על 'לשם מצוה' ללא ההרגשה הטבעית וללא שכל פשוט – המחייב לאהוב את הזולת ולקום מפני ש'ראוי' לקום, הרי שאותו אברך דילג על חלק מסולם העבודה. מעיקרי עבודת ה' הוא להקשיב לאותו מלאך המדבר אלינו

בשפת ה'שכל', כי הוא המלאך המקשר, כביכול, בינינו לבין יוצרנו, כלשון החזון איש זי"ע.

לסיום נציין מקור העוסק בענייננו. בספר צדקת הצדיק (אות קכ"א) לרבינו צדוק הכהן זצ"ל כותב: 'וכל מצוות בני נח הוא מכלל דרך ארץ שקדמו לתורה, וכן דבר זה (הוצאת ז"ל) גם כן מדרך ארץ דיש לידע מעצמו שאינו מדרך ארץ לעשות כן, וכן כל הבעלי חיים אין עושים כן ואין לצאת מישוב העולם (ובזה יובן מ"ש בברכות פ' מי שמתו (כב.) דבעל קרי שונה הלכות דרך ארץ, ואכ"מ). והנה דרך ארץ קדמה לתורה, ובתדבא"ר (רפ"א) נקרא דרך ארץ דרך עץ חיים, ע"ש, ומי שאינו בדרך ארץ אי-אפשר להגיע, עכ"ל. והם הם יסוד הדברים שבהם נגענו במאמר זה.

(אחרי שנים רבות, באו לפנינו דברי השל"ה (של"ה עה"ת, הוצאת תשנ"ז, עמ' תפ"ב) שהם ציר המרכזי של מאמרנו, בענין מה שאמר בלעם (במדבר כב, לד): 'חטאתי כי לא ידעתי'. וז"ל: 'לכאורה קשה, אם לא ידע אם כן למה חטא. אלא, האדם מה שהיה ראוי לו לידע ולהבין ולא ידע הוא חייב בדבר, כי על כן נתן לו הש"י השכל להשכיל ולהבין, גם בכאן בלעם היה לו להבין כי לא לחנם עשה האתון כך. והעיקר כי האדם מועד לעולם בין ער בין ישן, כי תמיד להשכיל ולהבין ולראות שלא יארע לו דבר רע'.

אוצר החכמה

וגם בסוף פרשת מטות עה"פ (במדבר לא, יד-טז): 'ויקצוף משה על פקודי החיל וגו' הן הנה היו לבני ישראל וגו' כותב השל"ה (שם עמ' תק"ה): 'וקשה, איך קצף עליהם והוא לא צוה עליהם על זה ליהרג כל נקבה. ויש לומר דהדבר הזה נותן השכל מעצמו בלי ציווי, כאשר הנה היו לבני ישראל וגו'. ומאחר שהשכל נותן, מחויב האדם להיות משכיל מעצמו, עכ"ל).

